

HOE HET WAS
Over historici en politici – naar aanleiding van Srebrenica

H.W. von der Dunk

Op 11 juli 1995 droeg de Nederlandse Dutchbat-formatie de Bosnische stad Srebrenica, die door de VN. in het kader van de vredesmissie tot *Safe Area* was uitgeroepen, zonder verweer over aan de Bosnische-Serviërs en blies de aftocht. Met het gevolg dat onmiddellijk nog vrijwel onder haar ogen meer dan zeventuizend vijfhonderd mannelijke moslims door de soldateska van generaal Mladic werden afgeslacht. Dat deze grootste Europese massamoord sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog waarbij Nederlandse blauwhelmen in plaats van de bevolking te beschermen het hazenpad kozen, in Nederland een morele schok veroorzaakte en maandenlang politiek en publieke opinie bezig hield, behoeft geen betoog. De vraag waarom men dit gruwelijke gebeuren niet had kunnen verhinderen, wie welke fouten daarbij had gemaakt, wie cruciale beslissingen had genomen dan wel niet genomen, zakte in Den Haag echter maandenlang weg in een moeras van onduidelijkheden, verwijten, ontkenningen, beschuldigingen en weerleggingen. Waarbij de affaire nog gecompliceerd werd doordat de verantwoordelijkheden voor de veiligheid van Srebrenica verdeeld waren over de VN, het Franse opperbevel van de totale Bosnische vredesmissie de zogeheten UNPROFOR (United Nations Protection Force), ondergeschikte instanties, twee ministeries in Den Haag en ter plekke de blauwhelmen van Dutchbat zelf. Het Kabinet-Kok vroeg daarom in 1996 het Rijksinstituut (inmiddels omgedoopt tot Nederlands Instituut) voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam, in de wandeling het NIOD, een wetenschappelijk onderzoek in te stellen naar de hele gang van zaken. Het was een overduidelijke poging om de stoom van de ketel te halen en lastige vragen van de kamer te ontduiken door te verwijzen naar een wetenschappelijk instituut dat straks (als de temperatuur hopelijk wat gezakt was) wel precies zou vertellen hoe de vork aan de steel zat. Daaruit sprak tevens een onuitroeibare voorstelling dat de geschiedwetenschap altijd zegt 'hoe het was' - niet alleen als het over de opstand tegen Spanje of de revoluties van 1830 gaat. Rankes beroemde ideaal (slechts te laten zien *wie es eigentlich gewesen*) blijkt het eeuwige lampje in Kleio's tempel.

Dit met spanning verwachte rapport verscheen tenslotte na herhaald uitstel in april 2002, drie delen - samen 3394 bladzijden plus vier delen bijlagen, waarmee het geheel op ca. zeventuizend bladzijden neerkwam¹. Men kon moeilijk beweren dat het onderzoeksteam van historici onder leiding van de nieuwe directeur prof. Hans Blom het werk onder de gegeven omstandigheden

niet zeer uitvoerig en scrupuleus had aangepakt. De lange ondertitel (zie voetnoot 1) geeft keurig de hele lading aan. Behalve een minutieus feitenverslag van de gang van zaken in de beslissende fase, gebaseerd op honderden interviews en duizenden documenten, kwam in de bijlagen ook de historische voorgeschiedenis aan de orde en de hele onnoemelijk gecompliceerde etnisch-religieuze problematiek van de Balkan. Het kabinet-Kok trad op grond van de bevindingen drie weken na de publicatie af zonder nog een parlementair debat af te wachten. Aangezien zijn termijn toch al was afgelopen en in mei de nieuwe verkiezingen zouden plaats vinden, was dat een evidente vlucht naar voren, al blijven de meningen hierover verdeeld. Een parlementaire enquête, veel later onder een nieuw kabinet-Balkenende, kwam begin 2003 tenslotte tot een conclusie die niet wezenlijk afweek van het NIOD-rapport. Tot zover kort de voornaamste feiten.

Ofschoon het rapport veel ontzag oogste wegens zijn verpletterende hoeveelheid gegevens en op het oog zorgvuldige analyse had het direct ook deels vage, deels duidelijk gearticuleerde irritaties opgeroepen. Het *Roma locuta* van de geschiedwetenschap betekent lang niet altijd, en zeker niet in de kwestie-Srebrenica een *causa finita*. Het rapport heette vrij algemeen onleesbaar door de uitvoerigheid en de massa details zodat tenslotte niemand het bos door de bomen meer kon zien. De wens om zich neutraal op te stellen, zich te onthouden van een oordeelvelling en te beperken tot een zakelijke weergave van de feiten en omstandigheden zoals die ook door de ogen van de betrokkenen konden worden gezien, maakte dat het ongewild een deterministische teneur kreeg en daardoor tevens op een gedeeltelijk witwassen van Nederlands aandeel neerkwam. Als er geen alternatieven zijn, is er ook geen schuld. Daarop beruste vooral die gevoelsmatige irritatie: Nederlandse soldaten waren uitgezonden om geweld in die era te voorkomen en de moslimbevolking te beschermen, maar ze hadden zonder een schot te lossen zich zelf in veiligheid gebracht terwijl aanstonds een massamoord plaats vond! Dat was het drama tot zijn naakte kern terug gebracht en zo zal het ook in toekomst in de spontane voorstelling van de Bosnische moslims en de buitenwereld voortleven – alle deskundige afzwakkingen en verwijzingen naar de ingewikkelde ongelukkige bevelsstructuur, gedeelde internationale kortsluitingen en verantwoordelijkheden ten spijt! Waarbij ook opviel dat het perspectief van de Moslim-bevolking achter het perspectief van Dutchbat verdween. Het NIOD had bovendien veel verantwoordelijkheid gelegd bij de leiding van UNPROFOR en de VN. De laatsten hadden kort tevoren overigens de hand in eigen boezem gestoken en openlijk ernstige tekortkomingen erkend, hetgeen in Nederland prompt als een alibi kon worden opgevat en in eerste reacties ook met een zekere opluchting in pers en media werd gedaan. Alleen kan dat niet wegnemen dat wie zich vrijwillig meldt voor het front ermee rekening moet houden dat hij uiteindelijk wordt gemeten met de maat van het front. Ook als dat front een lastige bescherming van een stad

betekent in de hoop en verwachting dat er dan geen bloed zal vloeien. Het NIOD-rapport bedolf die naakte kern en het morele gehalte ervan onder zo'n vrachtlading van details en verklaringen dat die verpulvering van het beeld een gevoelsmatige weerstand wekte. Met name doordat ter verklaring van de weinig manhaftige houding van de Dutchbat-soldaten de slachtoffers, de moslimmannen, hier niet als onschuldige lammeren werden voorgesteld maar eerder als partij in een grimmige etnisch-religieuze strijd. Dat werd door sommigen als een aanslag gevoeld op de solidariteit met de slachtoffers. Er waren vanuit dat solidariteits- en schuldgevoel ook inmiddels, vooral van de zijde van het IKV (het Inter Kerkelijk Vredesberaad), activiteiten ontplooid en contacten gelegd met de Bosnische moslim-gemeenschap, en de secretaris Mient Jan Faber had bovendien een maand eerder in 2002 een eigen (wezenlijk beknopter) onderzoek gepubliceerd dat voor Nederland tot een veel ongunstiger oordeel kwam doordat hij niet de visie van de moslimbevolking verwaarloosde.²

Door die zo cruciale rol en betrokkenheid van historische onderzoekers bij een politieke en menselijke calamiteit, raakten de golfslagen niet enkel de politiek maar ook de geschiedwetenschap. Een zekere verstrengeling tussen beide terreinen is op zich zelf niets nieuws. Altijd al namen de machtigen historici in dienst om hun beleid te beschrijven, liefst te verdedigen en te prijzen, en altijd al hebben historici als de aangewezen deskundigen in zake onderzoek van bronnen en feiten hun land bij actuele zaken en conflicten bijgestaan. Diverse regeringen en ook de Nederlandse hebben in het verleden herhaaldelijk bij historici aangeklopt om netelige kwesties uit te zoeken³. Voor staatslieden is de geschiedwetenschap bovendien een spiegel waarin zij hun ware gezicht hopen te zien. Dat echter een kabinet in functie historici de opdracht geeft om onafhankelijk zijn eigen beleid te onderzoeken – en wel niet als adviseurs van een parlementaire enquête – en daarmee een politiek debat prematuur verklaart en uitstelt tot de wetenschap heeft gesproken, blijft niettemin een ongewone taktiek. Historisch onderzoek krijgt daarmee gedeeltelijk de rol van het parlement toegeschoven. Het moet de gegevens leveren voor het oordeel van de volksvertegenwoordiging, waarmee dat oordeel logischerwijs wordt beïnvloed. Maar moeten historici in de schoenen van de parlementariërs treden? Kunnen ze dat?

NIOD-directeur Hans Blom heeft telkens met nadruk verklaard dat dit nu juist volstrekt niet de bedoeling van het onderzoek was. Wetenschappelijke objectieve reconstructie en politiek oordeel moesten twee scherp gescheiden domeinen blijven. Die opvatting verrast niet van een historicus die bij zijn veel aangehaalde oratie in 1982 nadrukkelijk afrekende met het morele en moraliserende 'goed-fout'-denken, dat de hele geschiedschrijving van de oorlog beheerst had, en die voor een zakelijke ongeëmotioneerde aanpak pleitte.⁴ Zonder het zich misschien voldoende te realiseren heeft hij met zijn richtlijn voor het NIOD-onderzoek aan een van de gevoeligste snaren van de

geschiedwetenschap en de geschiedtheorie geraakt, het aloude objectiviteits-en oordeelsvraagstuk en de mogelijkheid en zin van waarde vrije feiten-reconstructie. En nauwelijks minder controversieel is het scherpe onderscheid dat hij in verband daarmee aanbrengt tussen de praktische historicus en de theoretiserende, tussen speelveld en tribune.

Tijdschrift voor Geschiedenis

Het NIOD-rapport is dan ook in november 2002 het thema van een klein geschiedtheoretisch congres geworden, waarvan de bijdragen in een apart nummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* zijn uitgegeven⁵. De initiatiefnemers hadden begrepen dat juist de aard en opzet van dit zo verpletterend omvangrijke onderzoek de directe aanleiding en opdracht overstijgt en een bijzondere gelegenheid bood om die kernproblemen van het historische métier aan de orde te stellen. Ik wil nog verder gaan: had men dit nagelaten dan kon weer eens van de befaamde 'gemiste kans' voor de vakhistorici worden gesproken. Juist omdat het nu eens niet een kwestie van droogzwemmen was naar aanleiding van een historiografisch thema dat door een congrescommissie na de nodige *brainstorming* (bij plastic koffiebekers) is bedacht, maar omdat hier politiek en geschiedwetenschap direct door een verschrikkelijk gebeuren met de neus op elkaar waren gedrukt. Het is een nummer geworden, waarvan een historicus, die wat dieper over deze meest menselijke van alle menswetenschappen heeft nagedacht, kennis van zou moeten nemen – ook al wegen, zoals altijd bij dit soort bundels, niet alle bijdragen even zwaar.

De voor de hand liggende vraag luidt uiteraard of onderzoek dat zonder een andere intentie dan de ware toedracht zakelijk en waarde vrij te reconstrueren volgens het werkcrept van het NIOD-team in het geheel mogelijk is, en dan nog in dit geval met de (met grote moeite even ingehouden) hete adem van de politiek in de nek en in het besef dat de uitkomsten politieke consequenties hebben – onderzoek, als het gaat om nog actieve politieke figuren en militairen! Ook als de onderzoekers in strenge quarantaine te werk gaan kunnen ze dat nooit negeren. Mogen de historici anderzijds niet thuis geven als de regering een beroep op hun vakmanschap doet en zo ooit dan in dit geval de maatschappelijke relevantie kan worden aangetoond, waar universiteiten en wetenschappelijke instellingen zo naar snakken? De vergelijking met een ander vrijwel gelijktijdig wetenschappelijk onderzoek in opdracht van de Nederlandse regering, en wel over de wijze waarop Nederland met de oorlogsgetroffenen na 1945 is omgegaan, toont een wezenlijk verschil. Bij deze opdracht ging het ten eerste om een periode die een halve eeuw terug lag, waarbij bovendien geen ontoegankelijke buitenlandse archieven en internationale instituties of onwillige bevelhebbers (zoals bij Srebrenica) betrokken waren, onmisbaar voor een werkelijk afgerond onderzoek. Ten tweede hebben de hoofdauteur Martin

Bossenbroek en de andere onderzoekers zich juist *niet* van een oordeel onthouden.⁶ Zij vermochten ook dankzij die tijdsafstand een beeld te geven doch het bleef uiteraard aan de politiek voorbehouden om daar nog eventueel consequenties aan te verbinden wat schadeloosstelling van slachtoffers of hun nazaten aangaat. Terecht ook onthield de Stichting die speciaal voor dat onderzoek was opgericht zich van aanbevelingen. De scheiding liep tussen historisch oordeel en politieke conclusies, niet tussen zogenaamd waardevrije reconstructie en politiek oordeel. Nog daargelaten het volstrekt andere gewicht van de zaak zelf.

Nu kleeft aan zo'n congres en aan de gepubliceerde bijdragen, die een omvangrijk riskant en politiek geladen onderzoek van vakgenoten op de snijtafel leggen, al gauw het geurtje van de stuurlui aan wal, al geldt dat *au fond* natuurlijk voor het hele recensentenbedrijf. In dit geval geldt dat extra aangezien hier onder grote druk en gespannen verwachtingen een chapter Balkangeschiedenis, die meest ondoorzichtige van geweld en passie doordrenkte van heel Europa, en een massamoord in kaart zijn gebracht, waarvan de bloederige sporen nog nauwelijks opgedroogd waren. Daar kwam bij dat, zoals gezegd de publieke opinie door het drama emotioneel was geactiveerd en zich al via de media een mening had kunnen vormen. Ontkennen dat het NIOD-team onder deze ongunstige omstandigheden in een gedwongen beperkt tijdsbestek op zich zelf een zeer verdienstelijk onderzoek heeft verricht, zowel wat de breedte van de behandelde thema's als de zwaar gedocumenteerde en gedetailleerde beschrijving aangaat, zou onbillijk zijn. Niemand die enige weet heeft van zo'n karwei heeft dan ook verzuimd dat dadelijk te erkennen. Toch mag dat geen reden zijn om niet tevens te vragen of het ten eerste niet een onderneming betrof die onder de gegeven omstandigheden onmogelijk en door niemand tot een bevredigend resultaat had kunnen worden gebracht, en ten tweede of de aanpak niet op enkele premissen berust die discutabel zijn. Een vraag die niet als marot van een paar in ijle hoogte docerende theoreticasters kan worden afgedaan.

De stukken in het nummer van het TVG, stellen deze kwesties scherp aan de orde en de kritiek is soms niet mals. Ze leveren daarnaast verhelderende nuttige aanvullingen wat de concrete feiten en de geschiedenis van de Balkanvolkeren aangaat. We zijn in Nederland helaas niet meer aan pittige vakdiscussies gewend sedert de historici zich aaneen hebben gesloten om hun bedreigde vak tegenover een anti-culturele regeringspolitiek te verdedigen. Dat brengt vanzelf een soort professionele 'factie-discipline' mee. Al verzuimen de meesten niet de gebruikelijke en ook niet uitsluitend tactisch bedoelde complimenten, in enkele gevallen is ook de bekende recensenten-pedanterie niet afwezig, vooral als men aspecten 'gaat missen'. Alsof het rapport nog niet uitvoerig en dik genoeg was! Een verwaarlozing van de context en achtergronden kan men op zich zelf de NIOD-auteurs niet verwijten, wel de niet altijd overtuigende wijze van behandeling. Vanzelfsprekend kregen Blom en

B.G.J. de Graaf - die zich als vertegenwoordigers van het hele NIOD-team opstellen - ter afsluiting de gelegenheid tot een uitgebreid verweer. Dat dit verweer na die kanonnade van scherp geschut niet boven een geprikkeld en ietwat verbeterd karakter is uitgekomen is jammer maar psychologisch niet onbegrijpelijk. Het betoog zakt daarbij alleen af naar gekissebis over details al ligt dat ook aan enkele bijdragen die een kalf met vijf poten willen en op sommige punten kan men hierbij het NIOD gelijk geven.

Het belang van het nummer als geheel wordt echter niet door het getwist over details bepaald, maar door die stukken die ingaan op de wezenlijke vragen naar de verhouding tussen historische en politieke oordeelsvorming, onderzoekspraktijk en theorie, de mogelijkheid van waarde vrije reconstructie, en niet in de laatste plaats de normen, waarbinnen elk historisch onderzoek plaats vindt.

Theoretici en practici

Een allergisch punt dat met name ook in het nawoord van de redactie telkens weer doorbreekt is de tegenstelling tussen theoretici en practici. Het is de tegenstelling waarop juist Blom en de zijnen zich in hun verdediging met nadruk beroepen. Op zich zelf een oude zaak: geschiedvorsers, dus allereerst de speurders in archieven en andere bronnen, maar zelfs geschiedschrijvers die meer synthetische verhalen of overzichten schrijven, hebben doorgaans lak aan geschiedfilosofische vragen en ze vinden de theoretici geïrriteerd hoogdravende goedkope betweters. Theoretici beschouwen van hun kant soms die immuniteit voor de aard van het historische denken en de wijze waarop historische kennis tot stand komt als teken van een wat naïeve instelling of een onwil om de diepere problemen van de eigen bezigheid onder ogen te zien. Die doorgaans wat sluimerende controverse is in dit debat over het NIOD-rapport in volle hevigheid ontvlamd. Het blijkt een dialoog tussen doven als Blom en de zijnen zich op hun concrete opdracht beroepen en erop hameren niet een verhaal voor een diepzinnige theoretische problematiek te hebben willen schrijven. Niets onthult treffender de kortsluiting dan die repliek. Juist *omdat* het NIOD-rapport niets anders wilde zijn dan domweg (mijn formulering, V.d.D.) zo'n waarde vrije, zakelijke en onvooringenomen reconstructie van de feiten, is het zo'n voer geworden voor de geschiedtheoretici en de vragen naar objectiviteit, facticiteit, beeldvorming en de mogelijkheid van morele geheelonthouding die bij alle concrete geschiedschrijving een rol spelen. De muur die hier wordt opgeworpen is daarom kunstmatig. Alle grote historici hebben zich trouwens terdege op een gegeven moment rekenschap gegeven van die vragen en ze hebben de strikte scheiding tussen geschiedfilosofie en praktijk als oppervlakkig doorzien. Het specialistendom laat hier zijn minder heilzame sporen achter. Een specialistendom waar overigens sommige theoretici evenmin vrij van zijn,

gezien hun reacties als een zogenaamd praktisch historicus zich van zijn kant al te nadrukkelijk op hun terrein waagt⁷. In dat opzicht hebben beide groepen wat boter op hun hoofd, ten nadele van een vruchtbare dialoog die feitelijk helemaal geen dialoog tussen twee partijen zou mogen zijn. Het is weliswaar het goede recht van de praktische onderzoeker om al die theoretische kwesties naast zich neer te leggen. Ja, hij *moet* het zelfs, zolang hij met concreet onderzoek bezig is. Hij kan niet tegelijkertijd zijn bril poetsen en erdoor kijken. Maar dat wil niet zeggen dat hij de theoretische vragen irrelevant kan verklaren als zouden ze op een andere planeet thuis horen. Ze behoren precies tot hetzelfde vak, tot zijn vak, liggen alleen op een andere verdieping.

Het lag voor de hand dat vooral de struisvogelachtige bewering is aangevochten dat het NIOD-rapport zich van een oordeel zou hebben onthouden. Het is door Blom ook nu in zijn verweer herhaald. Dat kon niet worden waar gemaakt, ook als men niets dan 'de feiten' wilde laten spreken. Expliciet heeft het rapport zelfs een vrij fors oordeel geveld over Den Haag en Defensie ('ondoordacht, pretentius, naïef, ignorant' en 'niet cooperatief, onoprecht, onwillig' enzovoort). Men kon ook niet anders als men de causale schakels wilde verklaren en zonder verklaren was geen reconstructie mogelijk. Niet voor niets trad het kabinet-Kok op grond van die verwijten af alvorens het tot een parlementair debat te laten komen. Impliciet anderzijds velt het rapport een mild oordeel over Dutchbat door een beschrijving die alle nadruk legt op de moeilijke omstandigheden, de slechte coördinatie bij UNPROFOR en de V.N., de ontbrekende luchtsteun, de psychische conditie en de irritaties die de moslimbevolking bij de Nederlandse jongens opriep, waardoor de deterministische slotsom dat Dutchbat helemaal niet anders kon voor de lezer onontkoombaar wordt. Het is een plastische demonstratie van de onmogelijkheid om niet te oordelen.

Van de bijdragen in het nummer valt in dit verband te noemen Floribert Baudet, die dadelijk de vinger legt op een van de al genoemde punten. De acribische getetailleerdheid en de omvang verhinderen een duidelijke voorstelling. Dat een massa details het inzicht zou vergroten en ons dichter bij de werkelijkheid zou brengen is een misvatting. Daar achter ligt het bekende naïeve realisme, het idee dat de historicus een zo getrouw mogelijke kopie van de werkelijkheid kan en dus moet geven. Het essentiële verschil tussen geschiedenis (dat wat geschied is, de *res gestae*) en geschiedschrijving of historie (de *historia rerum gestarum*, het verhaal, de selectieve beeldvorming in taal) wordt miskend. Die door Baudet gehekelde opvatting - hoe méér gegeven, des te groter het inzicht - wordt curieus genoeg in het verweer van Blom en De Graaf opnieuw herhaald⁸. Dat is echter alleen dan het geval als en omdat een grotere hoeveelheid gegevens ook kan bijdragen aan een rijkere beeldvorming en synthese en daarmee misschien een hoger waarheidsgehalte inhoudt. Zonder die beeldvorming en synthese, die hier ontbreken blijven vele details gewoon vele

details met de boodschap aan de lezer: 'Zoek het zelf maar uit!' Al eerder was in dit verband opgemerkt (door Ton Nijhuis, directeur van het Duitslandinstituut) dat het rapport door zijn uitvoerigheid de gebeurtenissen quasi in ware grootte beschreef, een soort schaal 1 op 1. Maar afgezien van de zinneloosheid van een soort replica van de historische werkelijkheid in taal is dat ook per definitie onmogelijk. Zonder selectie geen beeld en zonder stilzwijgende selectiecriteria, bewuste of onderbewuste, geen selectie. Baudet wijst er terecht op dat een opsomming van feiten nog geen verhaal is dat ons inzicht kan bieden, maar dat bij die onvermijdelijke selectie ook van die opsomming, het accent op de moeilijkheden van de Nederlanders valt. Het was stellig een riskante gok van de VN en van UNPROFOR te denken dat de aanwezigheid van blauwhelmen op zich zelf al een afschrikking zou zijn; een gok waar Nederland van uitging. Het gevolg was dat men een moeilijk te verdedigen gebied voor Dutchbat accepteerde dat onvoldoende bewapend was. De veronderstelling dat desalniettemin anderen, Amerikanen of Fransen, in zo'n situatie zich niet zonder slag of stoot hadden overgegeven, lijkt mij echter juist. Niet de puur fysieke aanwezigheid van blauwhelmen, maar de aanwezigheid van blauwhelmen die bereid zijn te vechten onbezien de kansen op succes, heeft een afschrikwekkend effect en, ofschoon onbewijsbaar, was de kans niet afwezig dat Mladic het niet ten overstaan van de wereld op een bloedige botsing met VN-troepen had laten aankomen. In zo'n geval had bovendien UNPROFOR onmiddellijk moeten ingrijpen met luchtmacht en al. Hier speelden ongetwijfeld de Nederlandse traditie en mentaliteit van een eeuwenlange betrekkelijk vreedzame en ongestoorde samenleving mee die weinig ervaring heeft met oorlogsgeweld en het ernstige risico schuwt. Zo iets ruikt natuurlijk elke tegenstander.

Antoon de Baets wijst van zijn kant op het verschil tussen rechter en historicus. Voor elke historicus trouwens een vertrouwd thema! De rechter, aldus De Baets, heeft altijd met personen te maken en met een precies afgebakend terrein van hun persoonlijke handelingen op grond waarvan hij een oordeel *moet* vellen aan de hand van vaste juridische normen en het algemene rechtsgevoel. Hij is verplicht een 'schuldig' of 'onschuldig' uit te spreken uitsluitend met betrekking tot de aangeklaagde en die uitspraak heeft voor de aangeklaagde reële gevolgen. De historicus heeft tevens met een context te maken, waarbij de scherpe afbakening van persoonlijke handelingen kan vervagen. Hij behoeft bij een persoon niet scherp tussen 'schuldig' of 'onschuldig' te kiezen, terwijl hij bovendien de normen als zodanig kan relativiseren. Zijn oordeel kan pas consequenties voor (levende) personen hebben als hij zich op dat afgebakende handelingsterrein van de rechter begeeft. Minder overtuigt mij De Baets' nogal formalistisch bezwaar dat het NIOD-rapport het woord 'genocide' vermijdt nadat het officiële Srebrenica-Tribunaal de massamoord toch als zodanig had bestempeld. Voordien was dat blijkbaar geen bezwaar. Hier botst de auteur met zijn eigen these van het verschil tussen rechter en historicus. De laatste kan

gerust buiten de formele jurisdictie en haar terminologie blijven die immers zelf deel zijn van de totale context die hij bestudeert. Of hij zich aan de formele juridische etikettering (die zo dikwijls geenszins indiscutabel is en meestal tijdsbepaald) conformeert is dan een kwestie van smaak en opvatting.

Geschiedfilosofische vragen

Zonder de behartigenswaardige opmerkingen in de andere bijdragen te kort te doen, kunnen we het artikel van Frank Ankersmit het hartstuk van de bundel noemen, doordat hij het debat optilt naar het niveau waar de meest fundamentele geschiedfilosofische vragen aan de orde komen. Hij wijst zoals men dat van hem kon verwachten op het verschil tussen tekst en verleden zelf. In dit geval betekent dat verleden een gruwelijk drama “dat onze politieke en morele overtuigingen zal mobiliseren” terwijl de tekst een bewuste uitschakeling van die gevoelens ten behoeve van een quasi neutrale reconstructie is. Door het verleden in al zijn verwarrende onoverzichtelijkheid te kopiëren - Ankersmit spreekt over “een terug gaan naar het verleden zelf” in het rapport (maar dat lijkt mij een onzuivere formulering omdat ook het rapport een tekst is!) - blijft het op een niveau dat ons niet veel wijzer maakt. Dat kan alleen de uiteraard selectieve beeldvorming ervan.

Op één kwestie die Ankersmit in dit verband aan de orde stelt wil ik nog ingaan, zonder de pretentie daarbij in dit bestek méér dan een kanttekening te kunnen plaatsen. Hij vat de quintessens van het NIOD-rapport – gevolg van Bloms stelling geen politiek of moreel oordeel te willen vellen – treffend samen in de titel van zijn bijdrage “Een schuld zonder schuldigen”. Dat is, zoals gezegd, de logische consequentie van de deterministische strekking. Wellicht ten overvloede moet eraan worden herinnerd dat de term ‘schuld’ ten aanzien van Nederland, evenals ten aanzien van de VN of UNPROFOR van een volstrekt andere orde is dan in het geval van Mladic en de Bosnisch-Servische slagers. Niemand beweert dat de massamoord als zodanig, waar alles om draait, zonder schuldigen was. Maar wat de Nederlandse ‘schuld’ aangaat – die massaslachting in strijd met de toezeggingen en de opdracht niet te hebben verhinderd – komt het rapport wat Dutchbat aangaat wel ongeveer neer op schuld zonder schuldigen. En het is ons elementair moreel besef dat zich tegen zo’n conclusie verzet. Ook als we het loodzware woord ‘schuld’ hier willen vervangen door het veel lichter wegende en politiek elegante ‘verantwoordelijkheid’.

Dat mag nu nog geen reden zijn om zich als historicus en onderzoeker ook ongerenueerd door dat elementaire morele besef te laten leiden. De vraag of er schuld zonder schuldigen kan bestaan, raakt namelijk een centrale zenuw van onze gedemocratiseerde cultuur en maatschappij en ze heeft een veel universele strekking. Ankersmit maakt een verschil tussen handeling en persoon. Bij toekenning van politieke of morele schuld en dus een politiek of

moreel oordeel zijn de wetgeving en de vigerende morele normen de maatstaf en we gaan uit van de handeling. Die afgebakende persoonlijke handeling als de evidente oorzaak van een onaanvaardbaar feit is het criterium ook voor de rechter zoals De Baets eveneens beklemtoonde. Maar bij de historische beeldvorming, aldus Ankersmit, trekken we niet de lijn van de handeling naar de dader, maar van de dader naar de handeling, en vellen we een politiek of moreel oordeel over de persoon, die we dan misdadig, moedig of laf noemen, omdat hij op een bepaalde wijze heeft gehandeld. Moed of lafheid kunnen evenwel nooit de oorzaak van een handeling zijn, voegt hij eraan toe. Nu geloof ik echter dat het wezenlijke verschil bij de historische beeldvorming niet in die omkering is gelegen, maar in de andere intentie of functie, omdat van de historicus geen juridische of politieke maatregelen worden verwacht. Hij behoeft daarom voor zijn oordeel niet een persoonlijke handeling als oorzaak van een gebeurtenis af te bakenen en te meten aan de wetgeving of de gangbare normen, maar hij kan de grotere samenhang en context en daarmee een veel ruimere oorzaak-gevolgketen in beeld brengen. Dat moed of lafheid nooit de oorzaken van handelen kunnen zijn lijkt mij ook betwistbaar omdat het afhangt van het niveau waarop we een verklaring zoeken voor die handeling. Uiteraard zijn moed of lafheid geen bewuste beweegredenen om iets te doen of niet te doen, maar die beweegredenen kunnen wel degelijk uit een psychische geaardheid voortvloeien die we dan moedig of laf noemen. Ook de rechter, die uitsluitend met de speciale handeling te maken heeft, deinst er in de regel niet voor terug om op grond daarvan de lijn naar de dader door te trekken en de persoon in kwestie met dergelijke kwalificaties te verblijden, al zijn die niet de reden maar de consequentie van zijn oordeel.

Ankersmit komt nu vanuit dit onderscheid tussen politiek-juridisch oordeel en historische beeldvorming echter tot een prikkelende theorie, namelijk dat er sprake is van 'causale' en 'incrementele' schuld (dat laatste een wat moeizame term, maar soit!). 'Incrementele schuld' is schuld die niet zichtbaar met de algemeen heersende morele normen of de wetgeving botst, maar die dan toch tot moreel laakbare of verwerpelijke gevolgen kan leiden. Het gedrag van de 'Dutchbatters' stemde overeen met de wijze waarop zich Nederlanders onder dergelijke omstandigheden gedragen. Het is precies ook daarom, dat het NIOD-rapport tot zijn voor *Dutchbat* zo begrijpende en ontlastende slotsom komt. Het voordeel van dat onderscheid is volgens Ankersmit dat daarmee het schuldbegrip op instituties en bovenpersoonlijke instanties kan worden toegepast. En hier ligt nu die belangrijke en provocerende strekking van deze theorie die onze hele gedemocratiseerde en daarmee gedepersonaliseerde maatschappij en cultuur raakt. Individuen, ingesnoerd, maar vooral gefokt, gemaakt, getraind, 'geprogrammeerd' (weezinwekkende, maar zo onthullende term ten aanzien van die technologische media-cultuur) door instellingen en maatschappelijke verhoudingen, zijn niet meer aansprakelijk voor hun handelingen! Het zijn die

instellingen die hen determineren en feitelijk geen keuze laten, op straffe van sociaal isolement en de rol van outcast. De vergelijking met nog heel wat fatalere hoofdstukken dan Srebrenica dringt zich in het verlengde van deze theorie dadelijk op en Ankersmit zinspeelt dan ook al even op de kwestie van de beruchte Duitse moordbrigades van SS en politie - natuurlijk zonder de totaal andere orde te ontkennen.⁹ We komen onherroepelijk daarbij terecht bij andere massamoorden en de hele discussie over de banaliteit van het kwaad die vandaag weer wat gedateerd lijkt, die echter in wezen nog niets van haar actualiteit heeft ingeboet.

Besluit

Zowel het NIOD-rapport als de parlementaire enquête-commissie bleken niet geheel ongevoelig voor een besef dat zich instinctief verzet tegen een schuld zonder schuldigen. Maar dat blijven kleine rimpelingen in een testimonium van overwegend behoorlijk niet laakbaar gedrag. Vooral in het geval van de enquête-commissie, als ze concludeert dat *Dutchbat* zijn taak "naar eer en geweten" heeft uitgevoerd.¹⁰ Waarop een minister van defensie nog verklaarde dat hij 'trots was op *Dutchbat*!' Men vraagt zich even af hoe militairen, die een stad moeten beschermen en dat niet doen er moeten uitzien als zo'n minister zegt zich ervoor te schamen! Hier dringt zich dan ook de kwestie op van de algemene normen op grond waarvan de commissie en ook het NIOD-rapport zo'n testimonium kunnen opstellen. En daarmee rijst de volgende vraag of deze zogenaamde 'encrementele schuld', die de bovenpersoonlijke instellingen en de gangbare normen erbij betreft of zelfs als hoofdverantwoordelijken aanwijst, niet ook een erosie van persoonlijk moreel bewustzijn in onze gedemocratiseerde maatschappij heeft bevorderd, omdat die erosie een legitimatie verschaft. Want wat hier aan de orde is dat is niet minder dan een collectivisatie van het geweten - keerzijde van de depersonalisatie van persoonlijke schuld. De historicus komt tenslotte toch onontkoombaar voor de hamvraag te staan van de ethische implicaties en consequenties van een rationele waarde vrije analyse. De beroemde weberiaanse scheiding is namelijk niet waterdicht.

Het is goed om de kritiek op het NIOD-rapport intussen op een juiste wijze te lezen. Dat anderen onder de gegeven omstandigheden het veel beter zouden hebben kunnen doen, mag sterk worden betwijfeld. Gezien het geladen thema van de hele onderneming en de stille argusogen van politiek en media lag die verschansing achter een positie en strategie die niets wilde dan een waarde vrije zakelijke feitenreconstructie een beetje voor de hand als zelfbescherming. Ook als dat een illusie was. Want dáár ligt naar mijn mening de *crux*. Voor een afgerond beeld was om te beginnen de volle medewerking onmisbaar, niet slechts van de Nederlandse betrokkenen (die, zoals te verwachten, ook niet allemaal even gretig waren om op staande voet al hun kaarten op de NIOD-tafel

te leggen), maar van buitenlandse instanties en militairen, terwijl ook buitenlandse bronnen niet allemaal open stonden. Dat had van begin af aan duidelijk moeten zijn. Het betrof kortom een opdracht bedoeld niet in de eerste plaats om de historie van het Srebrenica-drama te schrijven, maar om de regering te helpen met zo min mogelijk kleerscheuren uit dat labyrint van verwarringen en tegenstrijdige verwijten te geraken. In hoeverre de vermoedens juist zijn dat het team ondershands van de kant van de regering ook voorzichtig begeleid en in de goede richting is gestuurd moet nog blijken.¹¹ Voor de verleiding van zo'n opdracht – en dat is tenslotte de belangrijkste les van de hele affaire – moeten historici niet bezwijken als de voorwaarden volslagen anders zijn dan in dit geval.

Noten

¹ Srebrenica. Een 'veilig' gebied. *Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*. (3 dln. & 4 dln. bijlagen. Amsterdam 2002).

² Mient Jan Faber, *Srebrenica. De genocide die niet werd voorkomen*, (Den Haag 2002) 127 blz. Zie ook :IKV-dossier *Srebrenica 1995-2000*. Ten behoeve van het Srebrenica-comité van 242 (Den Haag, 2000).

³ Zoals de affaires rond de AR-politicus Aantjes, die zijn korte dienst in SS-verband had verzwegen en van de van oorlogsmisdaden beschuldigde rijke kunstverzamelaar Mentén.

⁴ J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezetting in Nederland*, Bergen, 1983.

⁵ 'Het drama van Srebrenica. Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2003, nr.2.

⁶ Martin Bossenbroek, *De meelstreek. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2001.

⁷ Dat was onder andere het geval bij mijn boek *De organisatie van het verleden* (1982) dat door Chris Lorenz die even later zijn *Constructie van het verleden* uitgaf, vanuit een hoge boom naar de prullenbak werd verwezen, want het kwam van een outsider. Een interessant staaltje van territoriumdrift, maar zo werkt dat in de praktijk.

⁸ J.C.H. Blom & B.G.J. de Graaf, p.126 en 127.

⁹ F. Ankersmit, a.w., p.92.

¹⁰ a.w., p.87.

¹¹ Dat wordt beweerd in het vernietigende stuk '*Onmacht, onkunde en onwil*' over het NIOD-rapport in HP/De Tijd, 12.12.2003.